

SOLIQ TIZIMIDA XUFYONA IQTISODIYOTNI QISQARTIRISHNI SAMARALI FOYDALANISHNING XORIJ TAJRIBASI

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

mustaqil izlanuvchisi

Rustamov Sobirdjon Maxmudovichdan

Annotasiya. Mazkur ilmiy ishda xufyona iqtisodiyotni qisqartirish jarayonida soliq tizimidan samarali foydalanishning xorijiy tajribalari o'rganilgan. Xususan, soliq nazorati jarayonida sun'iy intellekt, "big data" tahlili, onlayn kassa mashinalari, elektron hisob-fakturalar va raqamli ma'lumotlar bazasi integratsiyasidan foydalanish orqali xufyona iqtisodiyotni qisqartirish mexanizmlari yoritilgan. Shuningdek, xorijiy tajriba asosida O'zbekiston Respublikasi soliq tizimida qo'llash mumkin bo'lgan metodologik yondashuvlar ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalarida soliq ma'murchiligini takomillashtirish, soliq intizomini oshirish hamda xufyona iqtisodiyotni qonuniy maydonga olib chiqish yo'llariga oid amaliy takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: xufyona iqtisodiyot, soliq tizimi, soliq ma'murchiligi, xorijiy tajriba, raqamlashtirish, sun'iy intellekt, soliq islohotlari, O'zbekiston Respublikasi.

Kirish:

Xufyona iqtisodiyot har bir mamlakatning iqtisodiy barqarorligiga, byudjet tushumlariga va raqobat muhitiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan eng muhim omillardan biridir. Ushbu jarayonni kamaytirish va nazorat ostiga olishda soliq tizimining roli beqiyosdir. Chunki soliq tizimi nafaqat davlat moliyasining asosiy manbai, balki iqtisodiy faoliyatning shaffofligini ta'minlovchi samarali boshqaruv mexanizmi hisoblanadi. Bugungi kunda ko'plab rivojlangan mamlakatlarda xufyona iqtisodiyotni qisqartirish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Ushbu tajriba shuni ko'rsatadiki, xufyona iqtisodiyotni qisqartirish uchun soliq tizimining samarali ishlashi, ma'lumotlarning ochiqligi, soliq

to'lovchilar o'rtasida adolatli raqobat muhitining yaratilishi hamda soliq intizomining kuchaytirilishi zarur. Shu bois, xorijiy mamlakatlarning ilg'or yondashuvlarini o'rganish va ularni O'zbekiston Respublikasi soliq tizimiga moslashtirish dolzarb masalalardan biridir.

So'nggi yigirma yil ichida jahon soliq amaliyotida sezilarli o'zgarishlar yuz berdi: soliq tizimi endi nafaqat byudjetga daromad keltiruvchi vosita, balki milliy iqtisodiyotda yashirin iqtisodiyotni minimallashtirish va oldini olishning muhim vositasi sifatida ham ko'rilmogda. Bu boradagi asosiy soliq vositalari soliq to'lovchilar faoliyatini rag'batlantirish, soliq yukini va soliq stavkalarini optimallashtirish, davlat va soliq to'lovchi manfaatlariga mos keladigan soliq imtiyozlarini taqdim etishdan iborat. Shuningdek, mazkur chora-tadbirlar samaradorligini oshirish, soliq to'lashdan bo'yin tovlash imkoniyatlarini kamaytirish ham mazkur jarayonning ustuvor yo'nalishlari etib belgilandi.

Xufyona iqtisodiyotni qisqartirish, uning oldini olish jarayonlarini baholashda dunyo mamlakatlarida ko'plab usullardan foydalaniladi. Ushbu modellarning aksariyatida modelning soliq tizimiga bag'ishlangan qismi ham alohida ahamiyat kasb etadi. Jahon amaliyotida bunday modellar sirasiga va Birlashgan millatlar tashkiloti taraqqiyot Dasturi (BMTTD) doirasida ko'proq tavsiya etiladigan usullarga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. *To'g'ridan-to'g'ri usullar* - sifatli ma'lumotlarni to'g'ridan-to'g'ri to'plash so'rovlar o'tkazish orqali.

2. *Bilvosita usullar* - bilvosita, lekin bir-biriga bog'liq bo'lgan turli ko'rsatkichlarni yanada oqilona baholash. Turli manbalardan olingan ma'lumotlar bir-biri bilan taqqoslanadi va balans usulini tashkil qiladi.

3. *Modellashtirish usullari* - bog'liq va mustaqil o'zgaruvchilar o'rtasidagi munosabatni tavsiflovchi, maxsus formulalar va hisob-kitoblar yordamida muammoni o'rganishning yanada murakkab usuli MIMIC (Multiple Indicators Multiple Causes) orqali.

Albatta bu usullar barchasi murakkab deb hisoblab bo'lmaydi, ammo, jahon amaliyotida ulardan samarali foydalanilib kelinmogda.

Dunyo amaliyotida xufyona iqtisodiyotning ko'lamini baholashning

bilvosita makrometodlar orasida eng ko'p aniqlanadigan pul usullari, global ko'rsatkichlar usullari, shuningdek, balans yondashuvining turli xil modifikatsiyalari va divergensiya usuli qatorida statistik-ekonometrik usullar (modellar)dan ham keng qo'llanilib kelinadi. Keyingi yillarda dunyo mamlakatlarida boshqa omillar singari soliq tizimi orqali xufyona iqtisodiyotning ko'lamini baholash va uning hajmini qisqartirishda soliq tizimining rolini baholaydigan samarali model deb hisoblanib kelinayotgan MIMIC (Multiple Indicators Multiple Causes-bir necha ko'rsatkichlar va sabablar) modeli samarali qo'llanilib kelinmoqda. Aslida ushbu modelning muallifi B.Frey va Vek-Xannemannlar bo'lib, ular bu model orqali kuzatilmaydigan iqtisodiyotni keltirib chiqaruvchi omillarni bir necha ko'rsatkichlar, jumladan, soliq tizimini ham muhim omil sifatida baholagan holda Afrika va Lotin Amerikasidagi ayrim mamlakatlarda xufyona iqtisodiyotning darajasini o'lchashda hamda unda soliq tizimining ahamiyatini baholab beradi. Keyinchalik ushbu modelni yanada takomillashtirish orqali uni soliq tizimida ham qo'llash imkoniyatlarini ochib bergan iqtisodchi olimlar F.Shnayder, T.Gosh, D.Djayls G.Teddsalar tomonidan rivojlantirildi. Hozirgi vaqtda ushbu model orqali dunyoning ko'pgina davlatlarida xufyona iqtisodiyotni qisqartirishda soliq omillarni baholash va undan samarali foydalanish sifatida qo'llanilib kelinmoqda.

Ushbu modelning asosiy g'oyasi kuzatilmaydigan iqtisodiyotning yuqori ulushidan olingan mahsulot yoki daromadni yashirin o'zgaruvchi sifatida ko'rsatishdir, bu sabab va oqibatlariga (natijalarga) ega, ular kuzatiladi, lekin ularning o'zlari to'g'ridan-to'g'ri o'lchanmaydi. Modelga kuzatilayotgan o'zgaruvchilarning ikki turi kiritiladi, bular «sabab» o'zgaruvchilari va bitta kuzatilmagan indeks bilan bog'liq bo'lgan «dalil» o'zgaruvchilardir. Indeks qiymatlari statistik modelni hisoblash orqali sabab va ko'rsatkich ma'lumotlaridan olinadi. MIMIC modeli yashirin iqtisodiyot darajasi ma'lum miqdordagi kuzatilgan ko'rsatkichlar (yashirin iqtisodiyot hajmining o'zgarishini aks ettiruvchi) bilan bog'liq bo'lgan yashirin o'zgaruvchi deb hisoblangan kuzatilgan sabab-oqibat o'zgaruvchilari to'plami degan taxminga asoslanadi.

Mazkur modelda uchta muhim cheklovlardan foydalaniladi. Birinchidan, MIMIC modeli tahlilga kiritilgan o'zgaruvchilarni tanlashga ayniqsa sezgir hisoblanadi, to'rtinchidan, u nisbiy o'lchamlarni oldindan mavjud etalon bilan birlashtirish kerak bo'lgan taxminlarni ishlab chiqadi, uchinchi, modelga kiritilgan o'zgaruvchilar norasmiy uy xo'jaligi yoki noqonuniy iqtisodiyotning dinamikasini ham aks ettirishi mumkin, bu esa yashirin iqtisodiyotning bir qismi hisoblanmasligi kerak deb olinadi. Bunda soliq instrumentlari sifatida nolegal ish o'rinlari, hisobga olinmagan mahsulot, noqonuniy foydalangan soliq imtiyozlari, davlat tomonidan kechib yuboriladigan, ammo, soliq to'lovchida to'lash imkoniyati bo'lgan soliq qarzlari kabi ko'rsatkichlardan ham foydalaniladi.

MIMIC modeli ikki tomonlama afzalliklarga ega bo'lsada, ular (a) yashirin iqtisodiyot kabi kuzatilmaydigan o'zgaruvchilarni modellashtirishi va (b) buni tayyor makroiqtisodiy ma'lumotlardan foydalangan holda amalga oshirishi mumkin, ammo ular muammosiz emas. Bundan tashqari, ushbu modellar faqat yashirin iqtisodiyot hajmining nisbiy hisob-kitoblarini taqdim etadi, ularni oldindan mavjud bo'lgan bazaviy ko'rsatkichlar bilan birlashtiradi, shuning uchun asosiy baholashni tanlashga ehtiyotkorlik bilan yondashish lozim bo'ladi. Albatta, bu modelning eng ahamiyati sifatida ishsizlik va soliq yuki kabi omillarni o'zaro integratsion bog'liqlikda tahlil qilishi natijasida, soliq yukining og'irligi odamlarni nafaqat yashirin iqtisodiyotga, balki ularni uy xo'jaligiga yoki noqonuniy iqtisodiyotga ham surishi mumkinligi tahlil qilib berishidir.

Umuman olganda, soliq tizimi orqali yashirin iqtisodiyotni o'lchashga yondashuvlarni ikki guruhga bo'lish mumkin: to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita usullar. To'g'ridan-to'g'ri yondashuvlar odatda so'rov ma'lumotlari kabi mikro darajadagi ma'lumotlarga asoslanadi va ular yashirin iqtisodiyotning tuzilishi haqida batafsil ma'lumot berishi mumkin bo'lgan afzalliklarga ega. Biroq, so'rovlar, agar ular haqiqiy yashirin iqtisodiyotni aks ettirmasa yoki respondentlar to'g'ri javob bermasa, yashirin iqtisodiyot hajmini kam baholaydi. Bundan tashqari, ular resursni ko'paytirishi mumkin, ayniqsa mamlakatlararo yoki vaqtinchi tadqiqotlarda, resurslar yoki imkoniyatlar cheklangan sharoitlarda

ularni kamroq jozibador qiladi. Boshqa tomondan, bilvosita yondashuvlar odatda osonroq mavjud makroiqtisodiy ma'lumotlarga asoslanadi. Shu jihatdan olganda soliq instrumentlari orqali xufyona iqtisodiyotni baholashning ushbu MIMIC modeli yashirin iqtisodiyot hajmini baholash uchun strukturaviy tenglamani modellashtirishga (SEM) asoslanadi.

Jahon banki mazkur modelni qo'llagan holda O'zbekistonning yashirin iqtisodiyoti hajmini mintaqaviy istiqbolda baholash yuzasidan (2023-yil 7-avgustdagi) o'z hisobotida MIMIC modeli asosida 2000-yildan 2021-yilgacha bo'lgan davrni qamrab olgan holda yashirin iqtisodiyot hajmini baholadi va unda 3 ta sabab omilini-davlat daromadlari, ishsizlik darajasi, COVID-19 ning ta'siri va 3 ko'rsatkich pul taklifi, ishchi kuchining o'sishi, iqtisodiy o'sish kabi o'zgaruvchilarning tahlilini o'tkazdi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, COVID-19 yashirin iqtisodiyot hajmining 2019-yilda nisbatan birmuncha oshishiga olib kelgan. Ushbu modelni qo'llash jarayonida soliq tizimidan samarali foydalanish sifatida quyidagilarni tavsiya etgan: birinchidan, soliq yukini kamaytirish, xususan, soliq stavkalarini muvofiqlashtirish qilish, rioya etilishini rag'batlantirish va soliq to'lovchilarning ishonchini mustahkamlash orqali soliq ma'naviyatini yaxshilash; ikkinchidan, biznes yuritish xarajatlarini kamaytirish va ish o'rinlari yaratishni rag'batlantiruvchi mehnat bozori siyosati va qoidalariga ustuvorlik berish orqali rasmiy iqtisodiyotda ish o'rinlarini yaratish bo'yicha sa'y-harakatlarni kuchaytirish va shu kabilar.

Ma'lumki, bugungi kunda dunyo mamlakatlarida soliq to'lovchi tadbirkorlik sub'ektlariga xaridorlardan mobil ilova orqali to'lovlarni qabul qilish jarayoni anchayin rivojlanib borishi bilan birgalikda bu bir tomondan o'zaro hisob kitoblar tizimini soddalashtilsada, biroq, xufyona iqtisodiyotni vujudga keltirib chiqarishning bitta omili sifatida ham baholanadi va shunga muvofiq moliyaviy choralar ko'rib boriladi. Agar, buni rivojlangan mamlakatlar tajribasini tahlil qiladigan bo'lsak, Xitoy Xalq Respublikasida fuqarolar tomonidan mobil ilovalar (Wechat) orqali to'lovlarni tadbirkorlik sub'ektlarining hisob-raqamlariga o'tkazish amaliyoti joriy etilgan. Xitoy milliy bankining 2017-yildagi 242-sonli qaroriga asosan "Shtrix kodlar va QR-kodlar orqali to'lovlarni qabul qilish tartibi to'g'risida"gi Nizom tasdiqlangan. Bunga ko'ra, banklar hamda bank faoliyatini

tashkil etmagan to'lov platformalariga jismoniy shaxslardan tadbirkorlik sub'ektlariga pul o'tkazmalarini amalga oshirishning talablari belgilangan. Bu talablarning mazmuni albatta pul o'tkazmalari jarayonida soliqdan qochish holatlarini keltirib chiqarmaslik jihatlariga alohida e'tibor berilishi bir qatorda javobgarlik choralari ham qat'iy mustahkamalanib qo'yilgan.

Xitoyda "WeChat (WeChat pay)" texnologik tizimda quyidagi xizmatlarni o'z ichiga olgan: jismoniy va yuridik shaxslar o'rtasidagi to'lovlar, mobil to'lovlar va P2P, elektron savdo (E-shop), mobil xaridlar, ijtimoiy tarmoqlar, fuqarolar o'rtasida fayllar almashish imkoniyati, chat, video va audio qo'ng'iroqlar hamda lokatsiyani ulashish va shu kabilar bo'lib, bugungi kunda, mazkur tizim foydalanuvchilari 827 mln.kishini (aholining 59 foizi) tashkil etib, mobil ilova orqali naqdsiz pul hajmi 83 foizni tashkil etmoqda, vaholanki, bu davlatda YaIMga nisbatan xufiyona iqtisodiyot ulushi – 10 foizni tashkil etmoqdaki, albatta bunda soliq instrumentlaridan samarali foydalanishning ham o'ziga xos ahamiyati mavjuddir.

Bu borada qo'shni davlatlardan Qozog'iston tajribasi ham amaliy jihatdan o'z ahamiyatiga egadir. Qozog'istonda tadbirkorlik sub'ektlari tomonidan to'lovlarni mobil ilovalar (Kaspi) orqali qabul qilish imkoniyati yaratilgan. Xususan, Qozog'istonning 2016-yil 26-iyuldagi 11-VI sonli Qonunida mobil ilovalar orqali to'lovlarni amalga oshirish tartibi belgilangan. Shuningdek, Qozog'istonning Soliq kodeksining 165-moddasiga asosan tadbirkorlik sub'ektlari tomonidan pullik hisob-kitoblar NKMLardan majburiy tartibda foydalanish orqali oshirilishi, mobil ilova orqali to'lovlar pullik hisob-kitoblar sifatida malakalanishi keltirilgan.

Qozog'istonning "Kaspi Pay" mobil ilovasi 2017-yilda ishga tushirilgan bo'lib, mamlakatda naqdsiz aylanma hajmi joriy yilning 6 oyligida 138 foizga oshgan. Bundan tashqari, 2021-yilda naqdsiz pul aylanmasi hajmi 35,3 foizdan – 72,3 foiz (yoki 2 barobar)ga oshganligi bevosita soliq tushumlarining 5,6 trln.tengedan – 10,7 trln.tenge (yoki 2 barobar)ga ko'payishiga sabab bo'lgan. Bugungi kunda, mobil ilova foydalanuvchilar soni – 12 mln.nafar (aholining

63 foizi)ni, YaIMga nisbatan xufiyona iqtisodiyot ulushi 19 foizni tashkil etmoqda.

Xulosa va takliflar.

Soliq ma'murchiligini raqamlashtirishni chuqurlashtirish. O'zbekiston soliq tizimida xorij tajribasiga tayanib, barcha soliq jarayonlarini to'liq raqamlashtirish, soliq to'lovchilarning operatsiyalarini real vaqt rejimida kuzatish imkonini beruvchi yagona elektron platforma yaratish zarur. "Soliq xavfi tahlili" (Risk Analysis System) tizimini joriy etish. Germaniya va Janubiy Koreya tajribasiga asoslanib, soliq to'lovchilarning moliyaviy faoliyatini avtomatik tahlil qiluvchi, shubhali operatsiyalarni erta ogohlantiruvchi tizim ishlab chiqilishi lozim. Soliq to'lovchilarning ishonchlilik reytingini shakllantirish. AQSh va Yaponiya amaliyoti asosida "soliq intizomi indeksi"ni joriy etish, unda soliq majburiyatlarini o'z vaqtida bajarayotgan subyektlar uchun imtiyozlar, rag'batlantiruvchi mexanizmlar qo'llash tavsiya etiladi. Ma'lumotlar integratsiyasi va hamkorlikni kuchaytirish. Soliq, bojxona, bank, moliya va statistika organlari o'rtasida axborot almashish tizimini integratsiyalash orqali xufiyona iqtisodiyotga oid yashirin operatsiyalarni aniqlash imkoniyatini oshirish zarur. Raqamli nazorat vositalarini kengaytirish. Onlayn kassa mashinalari, elektron hisob-fakturalar, blokcheyn asosidagi tranzaksiya kuzatuv tizimlarini joriy etish orqali naqd pul aylanmasini qisqartirish hamda soliqqa tortish bazasini kengaytirish lozim.

Adabiyotlar:

O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi- Toshkent: G'afur G'ulom nashriyot uyi 2020.- 640 b.

Ўзбекистон Республикаси Солиқ қўмитаси маълумотлари. www.soliq.uz.